

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

**НАСЕЉА У ЧАЧАНСКО-РУДНИЧКОМ КРАЈУ
ОД 1818. ДО 1839.**

РАДОЈКО НИКОЛИЋ
YU 32000 Чачак
Градска библиотека

UDK 911.373 (497.11)

Чачанско-руднички крај у време прве владавине кнеза Милоша Обреновића (1816—1839) обухватао је насеља у пожешкој и рудничкој нахији, које ће се тридесетих година XIX века претворити у окружја, односно округе. Те нахије—окрузи делили су се најпре на кнежине, затим на срезове, па на капетаније и најзад — опет на срезове. Промене географских назива и седишта појединих кнежина биле су честе, што је произлазило из просторне распространости и рељефног положаја насеља, путних мрежа, политичко-управних разлога и утицаја појединих моћних локалних старешина. Како су изгледале и у чему су се састојале те промене, видећемо из следећег „прегледа“.

У нахији пожешкој било је осам назива за срезове, који ће се у другој половини XIX века свести на драгачевски и трнавски и, делом, на краљевачки, односно жички срез.¹ То су: вировски, го-

рачки, гучки, пожешки, видовски, чачански, трнавски и самаилски. **Вировски** је 1818. године обухватао 18 села од Церове до Пожеге и Ргара; највећа села у њему била су Краварица и Лопаш, а најмања Тучково и Капице. **Горачки** срез је захватао 1821. године 18 села горњег Драгачева, а 1823. цело Драгачево са 36 села. Године 1822. „дрекрштен“ је у **гучки срез**, који је следеће године укинут, јер је заснована драгачевска кнежина. Гучки срез је 1818. имао 19 села од Лука до Зеока (то је, у ствари, потоњи горачки срез). Прва села по величини била су Горачићи и Котража, а последња Брезовице и Марковица. **Пожешки** срез је постојао само две године (1821, 1822), када је обухватао истих оних 18 села доњег Драгачева која су претходно спадала у вировски срез, а који се 1823. „утопио“ у велики горачки срез, па потом, 1824, заједно с њим, у драгачевску кнежину. Године 1828. и 1829. јавља се кнежина, а 1831. капетанија пожешка, у чијем су саставу сва драгачевска села. Као што се види, сва четири среза (вировски, горачки, гучки и пожешки) били су различити називи за исто географско-административно подручје — Драгачево (или његову половину).

Видовски срез постојао је 1818, 1821. и 1823. године и у његов састав улазио је Чачак са 11 села с десне стране Мораве — од Паковраћа до Атенице. Највећа села су била Атеница и Лозница, а најмања Дрвари и Парменац. Године 1822. видовски срез задобија назив **чачански**, који ће се тако звати и 1825, док ће следеће две године носити назив чачанска кнежина. Године 1824. видовско-чачански срез је ушао у састав велике **моравске** кнежине, која је под тим називом постојала све до 1831, када се јавља као капетанија, а обухватала је 48 до 50 приморавских насеља између Паковраћа и Карановца, односно између Овчара и Грдичке косе. **Трнавски** срез се састојао од 18 подјеличких села између Трнаве и Горичана, а постојао је од 1818. до 1824. године, када је постао део моравске кнежине, коју је сачињавало 37 насеља од Трнавске реке до Ибра. Становништвом најбројнија села била су Трнава и Мршинци, а најмалобројнија Острушат и Бањица. **Самаилски** срез је постојао од 1818. до 1824, када је његовим спајањем са трнавским срезом настала моравска кнежина. Обухватао је 14—18 села од Ласца до Карановца и Маглича, међу којима су највећа била Конарево и Адрани, а најмања Балско Поље и Грдица. Из претходних се података види да се сва четири среза (видовски, чачански, трнавски, самаилски) губе 1824. године у називу велике моравске кнежине—среза—капетаније.

Насеља у чачанско-рудничком крају од 1818. до 1839.

У нахији рудничкој било је пет кнежина: моравска, карадашка, црногорска, брусничка и качерска, које су 1831. преименоване у капетаније. Кнежина **моравска** обухватала је до 1825. године 22 приморавска села од Прељине до Сирче. Године 1826. имала их је 33, јер јој је прикључено 11 „доњих“ села кнежине Карадак, а од 1828. — 40, пошто јој је припојен цео Карадак. Међутим, одузимањем насеља карадашке капетаније, 1831. поново се свела на 33 села. Највише кућа имали су Мрчајевци и Сирча, а најмање Црна Бара и Поповићи. Кнежина **Карадак** имала је 17—19 села на линији Коњевићи—Гугаљ, а постојала је од 1818. до 1828, када је присаједињена моравској кнежини, која је, тада, обухватала 40 села од Лорета до Кјамидоре. Изузетак су 1826. и 1831. година, када је у Карадаку било свега седам кабларских села (јер су остала припала моравској кнежини, односно капетанији). Најмогољуднија карадашка насеља била су Горња Горевница и Пријевор, а с најмање житеља — Папратиште и Јанчићи. Кнежина **Црна Гора** састојала се од 22 села од Прањана до Ручића. Највећа су била Прањани и Бранетићи, а најмања Полом и Брајићи. **Брусничка** кнежина је 1818. и 1822. године уписана као Лазићева, а обухватала је 23 села и касабу Брусницу на линији Таково—Блазнава. У њој су с највише домова били Мајдан и Велереч, а с најмање Кнежевац и Бушинци. У састав **качерске** кнежине улазило је 26 села од Мутња и Шилопаја до Липља и Босуте. Изузетак је 1831. година, када има три села мање, јер су Мутањ, Шилопај и Церова припали брусничкој капетанији. Највећа села су била Шутци и Заграђе, а најмања Варнице и Давидовица.

У пожешкој и рудничкој нахији било је готово подједнако насеља. Али, одмах ваља рећи да је „раздељеније“ пожешке нахије на срезове и села било променљивије него у рудничкој нахији. Њу је, на пример, 1821. године сачињавало осам срезова, који су 1829. сведени на свега четири кнежине, док је у рудничкој нахији увек био устаљен број кнежина — пет. Слично је и са селима. У пожешкој нахији их је 1820. имало 105, а у 1829. још 15 више, док им је број у рудничкој нахији кудикамо уједначенији (110—114). Иначе, одмах по Другом устанку у рудничкој нахији је било више насеља него у пожешкој, али се то стање од 1825. године мења у корист пожешке нахије, која 1829. има чак десет села више од рудничке. С десне (нешумадијске) стране Мораве, због испреламаног и „растуреног“ рељефа и убрзанијег досељеничког надирања, наметале су се

потребе и за називе нових — одвојених насеља и за чешће измене у административно-управним поделама.

У овом раду биће речи о величини, броју кућа и харачких глава и изузетнијим занимљивостима у вези са појединим изменама у називима или у административним „размештајима“ села у обе нахије. Изузимају се само подибарска села, тј. она која су била у пожешкој нахији, а налазила се између Карановца и Трстеника, јер она ни у географском ни у управном смислу не припадају чачанско-рудничком подручју. (Додуше, у њега данас не спадају ни тзв. надибарска насеља у четворougаоном простору Краљево—Богutowaц—Роћевићи—Бапско Поље, али су она заступљена у овом спису, јер су већином смештена у доњем делу чачанске котлине и по њеном бреговитом ободу наспрам Јелице и Троглава, а у прошлости су потпадала под чачански округ.) Уз све то, наглашавамо да је овај рад готово искључиво заснован на чињеницама пореских и харачких тефтера из кнез-милошевског доба, па се подразумевају извесна ограничења и мањкавости и у садржају и у тумачењу, јер тефтери не постоје за сваку годину, а у неким нису наведени ни потпуни ни једнообразни подаци.

ВЕЛИКА И МАЛА СЕЛА

Из поменутих тефтера лако се уочавају села која се упадљиво издвајају по великом броју и кућа и харачких глава. (Харач су до 1833. године плаћали мушкарци од седме до седамдесете године.) У највећа села спадају Мрчајевци, Прањани, Сирча, Бресница, Котража и Гуча. Године 1818. највише је кућа било у Мрчајевцима (89), Конареву (85), Сирчи (82), Прањанима (80), Котражи (80) и Горачићима (75). Десет година доцније (1828) редослед се унеколико изменио: на првом месту су опет Мрчајевци (108), а следе их Сирча (106), Котража (102), Прањани и Горачићи (по 100). Већ једанаест година после (1839) стање се нешто осетније изменило: Котража је избила на прво место (141), а прате је Прањани (139), Мрчајевци (126), Гуча (111) и Горачићи (102). Котража се прометнула међу највећа сеоска насеља пошто су у њен састав улазили Вучковица, Пшаник и Бели Камен, насеља која тада ни у једном пореско-харачком списку нису помињана.

Разумљиво је да се и број становника мање-више слагао са бројношћу кућа у појединим селима. Под „становништвом“ се овде

подразумевају само мушкарци, јер су у тефтере убележавани једино ожењени људи (они и плаћају порез) и они који су на добном узрасту између седме и седамдесете године, а од којих се убирао харач. Тако је 1818. године највише харачких глава било у Котражи (223), а потом у Прањанима (212), Мрчајевцима (207), Сирчи (201) и Гучи (200). Године 1828. Котража је опет прва по харачким обвезницима (328), а иза ње су Прањани (302), Мрчајевци (279), Горачићи (274), Гуча (254), Сирча (246) и Бресница (230). Највише ожењених било је 1839. године у Котражи (175), Прањанима (169), Гучи (140), Мрчајевцима (136), Сирчи (123), Бресници (121) и Горњој Горевници (119).

Нека од највећих села постала су сама општине када су оне по први пут у Србији засноване (1839). Села—општине су били Прањани, Котража, Горачићи, Самаила, Прељина и Прислоница, али и нека осредња, као што су Смрдљиковац и Ба. (Ова су се два села налазила на крајњим рубовима срезова.)

Кад се пореде поједина села по величини, поставља се питање откуда толико несразмерна разлика између највећих и најмањих. Нека су била преголема, а нека одвећ малена. Примера ради, Мрчајевци су 1820. године били чак 24 пута већи по броју кућа од Варница, а 1829. 18 пута од Парменца. Исте године Котража је имала двадесетоструко више домова него Тучково. Слично је и са бројем харачких глава, којих је у Прањанима 1820. било 16 пута више него у Берисави, а године 1829. у Котражи 17 пута више него у Парменцу. Запажа се да су нека изразитије мала села и засеоци или у забитним планинским околацима (обично преко неког потока или „за брдом“) или у долињским приречним мочварним потесима, где се због неповољнијих животних услова нерадије настањивало и за дужи задржавало.

Поједина се сувише малена села помињу „удружено“, а нека никако. То су, обично, насеобине које су имале значење засеља или су, пак, доцније постале засеоци, или се потпуно стопиле са суседним већим селима и тако заувек изгубиле своје називе. Тако се у Драгачеву Зеоке и Којићи (у тефтерима: Кајићи) уписују час заједно, час одвојено. Године 1820—24. и 1826. заједно, а даље, све до 1831 — посебно. Међутим, Зеоке је убележавано само за себе (без помена Којића) у годинама 1818, 1823, 1825, 1832. и 1839. Иако већи од Зеока, Којићи су свој назив подредили Зеокама, што се сматра утицајем драгачевског кнеза и капетана Максима Јанковића Амце, иначе Зеочанина.

У драгачевском срезу заједно се још помињу Луке, Осаоница (данас Осоница) и Мечке (1821), па затим само Луке и Осаоница ((1823—26). Од 1828. посебно су Луке, посебно Осаоница, док се Мечке губе већ од 1822. као осаонички заселак. Тијање и Марковица су уписани здружено само 1821, Властелице и Брезовице 1824, а Пухово и Тајсићи 1824. Сва ова села су и доданас остала самостална, као што је случај и са Лисом, који се тек од 1828. издвојио од Пухова. Изузетак су Којићи, Мечке и Тајсићи, који су потпуно ишчезли из званичне административне употребе. Зеоке (од 1832), Осаоница (од 1824) и Пухово (од 1825) преовладали су и својим значењски проширеним називима „покрили“ заселачке. До данас је као успомена на Мечке остало презиме Мечанин, а Тајсићи, који су све до 1823. били назив за цело село Пухово, само су једна од пуховских фамилија, док се Којићи помињу једино у усменом говору као зечки заселак, а назив му се задржао и на три надгробна споменика и у књигама рођених, венчаних и умрлих из половине XIX века. Ваља рећи да су Којићи ушли и у народну песму „Бој на Чачку“, у којој се казује, да је господар Милош у њима исекао тридесет заробљених Турака по завршеној битки у Ртарима (1815).

У трнавском срезу заједно су убележавани Бањица и Острушат (1821—24, 1832), а као одвојена села 1827—31. Међутим, Острушат се не помиње 1825. и 1826, а нема га ни 1839. године, што значи да је потпуно преовладала Бањица.² Такође се удружено наводе Парменац и Риђаге (1821, 1832) и Придворица и Бељина (1821, 1823, 1824). Иначе, Парменац и Придворица се помињу стално, Риђага нема у списковима 1820, 1822. и 1823, а Бељине никако, осим у поменуте три године заједно са Придворицом. А занимљиво је да се у 1839. години не бележе ни Придворица ни Парменац, а наводе се Риђаге и Бељина.

У самаилском срезу од Конарева су се 1821. одвојили и засамосталили као села дотадашњи засеци Маглич и Чибуковац,³ а од Рођевића — 1822 — Дедојевци и Пекчаница. Године 1824. Дракчићи се помињу први пут, када су се издвојили делом од Адрана, делом од Маркове Реке, од које се 1829. одвојио и Рајковац, заселак који се граничио са Адранима и Грдицом.⁴ Са Бапским Пољем нешто је друкчије. Његов се помен губи од 1827. до 1832, када је прикључено Горичанима, а делом и Самаили, али се поново појавило као засебно село 1832. Богутовац је до 1824. припадао Лопатници, када је задобио значење самосталног села. Претходне године убележено је на крају списка пожешке нахије: „Село Богутовац (засеок од Лопатнице) у

Насеља у чачанско-рудничком крају од 1818. до 1839.

Самаилском срезу". Качерско селанце Доброшевац, заселак Козеља, бележило се од 1823. до 1826. године као засебно насеље, али се 1827. поново вратило под матично козељско окриље.

Запажа се да су у рудничкој нахији територијална разграничења између села била одређенија и постојанија, па им границе нису подлегале, безмало, никаквим променама — изузетно је мало села која су се спајала, а ниједно није накнадно раздвајано (изузимајући донекле качерски срез). Једино су уједно убележавани Јелендол и Гугаљ, па и то само 1820. и 1821. године. Томе је један од узрока у нешто погоднијем рељефно-предеоном склопу рудничког Поморавља, али су свакако ту пресуднију улогу имале смиреније демографске околности, што није био случај са пожешком нахијом, коју су приметније „реметила“ непрекидна досељеничка струјања из правца Старог Влаха и његовог залеђа.

Било је и тако малих села која се нису никад помињала у заједници са неким већим селом, а која су убрзо по Другом устанку нестала. Тако се Црна Бара јавља као приморавско селанце са свега шест кућа, а које ће од 1824. године, прибројивши се Лађевцима, засвагда изгубити назив и ишчезнути из памћења и самих Лађевчана. Иста је судбина задесила и сеоце од 12 кућа које се једино помиње 1823. године као „Село Обала до Чачка“. Нешто је друкчије са моравским Сувим Брегом и рудничким Варницама. Суви Брег је од 1820. до 1824. године имао од девет до једанаест домова, а од 1825. припојен је Љубићу, док се Варнице помињу само 1820. са свега четири куће, а од наредне су године убројене у Трудељ. Суви Брег се и до најновијег времена задржао као локални насељски појам, а Варнице чак и као засебно село. Такође је (од 1827) ишчезло качерско село од десетак кућа Доброшевац, које се сјединило с Козељом, а десетак година доцније нестало је из помена и Папратине (која је данас део Штавице). Унеколико је другачија судбина Берисаве, која је, разделивши се између Калањеваца, Шутаца и Белановице, изгубила своје постојање. А потпуно се (од 1831) замео траг и трњавском селу Дрвари, које је ушло у састав Атенице, јер је лежало на њеном најдоњем приморавском делу.

Супротно малим селима чији су називи постепено ишчезли, десетак их је којих двадесетих и тридесетих година XIX века није било у харачким списковима, али су се доцније, обично у другој половини века, „изненада“ појавила. У њих спадају у Драгачеву: Толишница (припадала Горњем Дубцу), Вучковица, Пшаник и Бели Камен (припадали Котражи), Крстац и Ђераћ (припадали Лисицама).

У трнавском срезу такво село је Међувршје, бивши заселак Паковраћа; у жичком — Јарчујак; у качерском — Бањани и Белановица (раније била заселак Калањеваца); у рудничком Поморављу — Трговиште, које је било саставни део Сирче. (Додуше, Трговиште је поменуто 1825. године као село које је припадало коцобаши Радоју Бинићанину из Опланића са десет других села која му је „определио“ кнез Милош.)⁵ Такође је, у међувремену, неколико села променило називе. Трбовац је постао Драгојевац, Капице (Капе) — Прилипац, Бушинци — Љубичевац, Маркова Река — Мусина Река, Рајковац — Јарчујак, Смрдљиковац — Брајковац.

Иначе, било је прилично по величини тако незнатних села да су једва превазилазила величину осредњих цемата, јер нису имала више од десет кућа. Године 1820. Варнице су са свега четири, Брезовице са пет, Црна Бара са шест, Давидовица и Берисава са по седам, Бушинци са осам, Тучково, Брајићи, Леваја, Папратина, Кнежевац и Горња Црнућа — са по девет домова. Ни после десет година стање се није знатније изменило, јер је још увек пет села са испод десет домаћинстава: Парменац (6), Брајићи (7), Брезовице (8), Риђаге и Јелендол (по 9). Међутим, године 1839. свега су два села са мање од десет кућа: Тучково (7) и Брајићи (8).

У већини ових села није било више од тридесет мушкараца. У 1820. години у Црној Бари је седам пореских глава, Берисави — 16, Сувом Брегу и Варницама — по 18, Брајићима — 21, Брезовицама — 22, Давидовици и Кнежевцу — по 24, Љутовници — 25, Дрварима и Бањанима — по 26, Папратини — 28, Парменцу и Горњој Црнући — по 29. А чак и после деветнаест година (1839) било је тринаест села са мање од 20 ожењених људи. То су: Тучково (10), Јелендол (12), Брајићи (11), Бушинци (13), Брезовице (14), Капице (15), Давидовица и Леваја (по 16), Лочевци и Бањани (по 18), Марковица, Накучани и Синошевићи (по 19).

НАЗИВИ СЕЛА

Поједина села су се унеколико друкчије звала него данас. На пример, Самаила је увек бележена као Самаиле, а Пухово као Пуово. Називи извесних села нису били коначно устаљени, па се појављују у два-три облика. Села која се данас завршавају „множинским“ наставцима **ћи** и **ци** уписивана су покаткад без крајњег и (Горачић,

Милатовић, Пилатовић, Дучаловић, Роћевић, Вранић, Кужић, Бранетић, Табановић; Мрчајевац, Срезојевац, Сврачковац).

Занимљиви су називи села са три различита завршетка, као што су: Негришор, Негришоре и Негришори; Паковраћ, Паковраћа и Паковраће; Милочај, Милочаја и Милочаје; Шилопај, Шилопаја и Шилопаје. Качулице су бележене и као Качулица, Брезовице и као Брезовица, Властелице и као Властелица, Котража и као Котраже, Страгари и као Стргари. Нека су се села убележавала чак на пет начина (Тијане, Тијање, Тијања, Тијани, Тијањи). Заселак Бањице Острушат и на шест: Острушат, Острушак, Острушац, Острушата, Острушати, Острушаћи.

Драгачевска села Рти и Ртари чешће су уписивана са почетним словом х (Хрти, Херти, Хртари, Хертари). Ручићи се подједнако јављају и као Руичићи, Каона чешће као Каонина, а Премећа готово увек као Премећа или Премеће, док је Ба устаљено убележавано као Баја. Ваља, најзад, поменути и колебање између екавског и ијекавског изговора и писања три села у рудничкој нахији: Превор и Пријевор, Прељина и Пријељина, Велереч и Велеријеч.

Иако су на колебљиво уписивање назива наведених села у приличној мери утицали различити писари, који су некад немарно и нечитко, а некад погрешно у тефтере преносили оно што су тачно или нетачно чули, неоспорна је чињеница да код већине ових села називи доиста нису били коначно учвршћени, односно сведени на само један облик.

Пет села се помињу као горња и доња (односно долња, па и дојња), али не сва одмах по ослобођењу од Турака. То су: Трепча, Црнућа, Горевница, Дубац и Краварица. Само се Трепча и Црнућа бележе као Горња и Доња почев од 1818, док остала неколико година доцније. Тако се Горња и Доња Краварица јављају први пут 1825, Горња и Доња Горевница 1828, а Горњи и Доњи Дубац 1829. године. Пре тога ова су села била јединствена, нераздељена. Изумимају је само Горња и Доња Горевница које су, као неграничне, удаљене једна од друге око 20 километара. (Оне су као Горња и Доња поменуте 1818, али су без тих одредаба убележаване у следећих десет година.)

Шта је утицало да се ова села називом раздељују? Подразумева се да је то у првом реду условљавала њихова велика географска распрострањеност, док је број кућа и житеља био мање-више споредан. Кад се саберу куће истоимених горњих и доњих села, види

се да их је мање него у петнаестак других знатно већих а нераздељених. На пример, године 1831. Горњи и Доњи Дубац заједно имају 67 домова (њихов збир у осталим паровима горњих и доњих села је још мањи), док их је у појединим „неподељеним“ селима, већ смо видели, кудикамо више — и преко стотину.

И кад се споје у једно, истоимено горње и доње село су средње величине и по броју житеља. Њихову је раздеобу, дакле, одређивао издужени брдовито испреламан рељеф. Сва се она с неке узбрдине протежу низ побрежја око дужих потока или речица. То су тзв. дужинска и низбрдна насеља. Тадашњи Дубац се распростро низ изворишне токове Белице и Толишнице, Краварица се протегла с обе стране Краваричке реке, Третча низ Бању, а Црнућа се низ два потока спушта ка Грузи. (И Лопатница, која се у чибучком тештеру за 1822. годину помиње као Горња и Доња, распростирала се дуж истоимене речице, а Горња и Доња Врбава, које су тада припадале крагујевачкој нахији, сместиле су се низ горњи ток Грузе.) Занимљиво је да су доња села обично нешто већа, односно насељенија, од горњих, или, пак, подједнака с њима. Једино је Горњи Дубац унеколико бих већи од Доњег, али само зато што му је тада припадао и повећи заселак Толишница.

Напомињемо да Бранетићи ниједном нису бележени као Горњи и Доњи, а да је Лопатница само једном (1822) уписана као Доња и Горња. Такође су и Рти (али само 1831) означени као два села: Горњи Рти (20 кућа) и Доњи Рти (15 кућа). Године 1828. у кнежини Црна Гора село Врнчани су поменути као Долњи (како би се разликовали од кабларских Врнчана).⁶

Називи многих села врло су занимљиви с гледишта њиховог постанка и значења. Но, пошто нам није намера да детаљније разматрамо њихово језичко-коренско порекло, узгред указујемо само на неке од њих, а чија су изворишта и значења лако препознатљива. Чести су називи по биљу: Брезна, Бресница, Буковица, Граб, Грабовица, Дренова, Јабланица, Липље, Липница, Лозањ, Лозница, Папратиште, Трнава, Церова, Цветке... На животиње опомињу: Жежевица, Јелендол, Лисице, Соколићи, Козељ, Краварица, Коњевићи, (Х)рти... Прилично је насеља названо по одликама земљишта, односно по природи тла на коме се налазе: Заблаће, Слатина, Самаила, Луке, Брђани, Пољанице, Суви Брег, Крива Река, Опланићи, Остра, Рошци, Брусница, Каменица, Мајдан... Такође су бројна села чији су називи настали од имена људи и фамилија изведених од њихових

Насеља у чачанско-рудничком крају од 1818. до 1839.

имена: Рајковац, Давидовица, Марковица, Ивановци, Рељинци, Живковци, Јанчићи, Милатовићи, Милићевци, Маркова Река... А неколико је села добило назив по извесним употребним предметима (Капице, Чибуковац, Губеревци, Лопатница, Качулице...)

ВАРОШИ

У чачанско-рудничком крају било је после ослобођења од Турака неколико варошких насеља. Већ 1818, као вароши су означени Чачак, Карановац (данашње Краљево), Пожега и Брусница. Иако вароши, оне су биле мале насеобине — многа су их села превазилазила и бројем кућа и (мушког) становништва.

Узмимо за пример само српски живаљ Чачка, који је 1818. године имао 67 кућа, а тада су од њега бројнији кућама били Мрчајевци (89), Конарево (85), Сирча (82), Котража (80), Прањани (80) и Горачићи (75). Те године од Чачка су више и харачких глава имала иста та села, али и Роћевићи и Адрани, што је остало готово непромењено и десет година доцније (1828). Главнина становништва је тада живела у селима, а највише великих сеоских насеља било је с десне стране Мораве, у којима су се заустављали све бројнији уселјеници из динарског залеђа. Тако су и од Чачка и од Карановца била већа и подибарска села Рибница, Бранешти, Осаоница и Оцаци, па и Матаруге (која су припадала пожешкој нахији). Чачак ће тек од 1832. године почети наглије насељски да надраста своје сеоске „такмаце“, што је условљено убрзанијим досељавањем сеоског живља по одласку Турака 1831. године из Чачка (на основу одредаба хатишерифа из претходне године) и доласком у њега (1832) господара Јована, брата кнеза Милоша, одакле ће управљати подручјем тово целе западне Србије.

Од 1818 са назнаком вароши помиње се у пожешкој нахији и Пожега. Те године она је имала 45 кућа и 178 харачких лица (када је убележена као село). Нејасно је откуда се једанаест година касније (1839) она смањила на свега 25 домова и 16 пореских глава. Свакако да се варош просторно сузила у односу на шири атар истоименог села. Иначе, Пожега је најпре припадала срезу вировском (1818), па пожешком (1821, 1822), горачком (1823) и драгачевском (1825), затим кнежини драгачевској (1824, 1826, 1827) и пожешкој (1828, 1829) и, најзад — капетанији пожешкој (1831, 1832). Сви ови различити називи за поменуте срезове и кнежине подразумевају

исто географско-управно подручје, а то је или цело Драгачево или његова северозападна, „доња“ половина. Већ 1839. године Пожега је издвојена из чачанског окружја и прикључена ужичком, када је као општинско место ушла у састав среза црногорског.

Иако по броју села, кућа и становника само незнатно мања од пожешке, рудничка нахија је имала само једну варош.⁷ Одмах по Другом устанку засновано је варошко насеље у Брусници, одакле су Обреновићи једно време правитељствовали и рудничком нахијом и целом југозападном Србијом. Већ треће године иза устанка она је означена као варош (при чему је подразумевано и њено сеоско подручје), а 1823, осим села, помиње се и **касаба** Брусница. Као мало нахијско седиште, касаба је одвојена од сеоске матице с намером да се постепено развије у знатнију варош. Али, то се није десило. Брусничка касаба је 1823. године имала свега 19 кућа, а са безмало исто толико остала је и после девет година (1832), када их је бројала 20, што је доказ да се у њој ништа за то време није ни градило, свакако и због „рђавог положенија њеног“ на неподесном, степњеном и нагнутом потесу. Додуше, становништво се умножавало — број харачких глава се повећао за преко два пута. Млади чиновници, занатлије и дућанџије су обнављали пород у већ постојећим, затеченим кућама око скромног управно-судског здања, односно конака господара Јована. Ни 1839. варош Брусница не показује да је приметније порасла. Имала је свега 28 кућа, што значи да их је за шеснаест година направљено свега девет. За све то време село Брусница је било преко три пута бројније од вароши — и по домовима и по пореским обвезницима.

Занимљиво је да се само за брусничку варошицу одомаћио турски назив **касаба**. (Једино је 1818. и 1827. наведено да је варош.) Није ли кнез Милош и тиме „убеђивао“ београдског везира да је одан отоманској управи. У тој касаби је 1832. године било 66 мушких, махом младих, житеља, од којих је 15 плаћало порез, а 61 харач. Од оних којима су убележене године старости, 81 одсто их је млађих од четрдесет година.⁸

Ваља напоменути да је касаба, уместо кмета, имала **већила**, тј. заступника, који ју је опуномоћено заступао при решавању привредно-друштвених и политичко-управних потреба. Такође пада у очи да су се међу тако малим бројем мештана појавиле „варошке“ занатлије: кујунџија, калдрџија и молер, који су задовољавали нове жеље варошких наручилаца. Кујунџија је израђивао накит и фи-

није предмете од злата и сребра, калдрмџија поплочавао сокаке у тек заснованој чаршији, а молер живописао иконе (а можда шарао и бојадисао надгробне споменике). Ту су и мајстори који кроје и шију одела (терзија, ћурчија) и праве посуђе (крчакчија), као и двојица таинџија, који су варошицу снабдевали хлебом и другим прехранбеним и животним намирницама.

Видесмо да су варошка насеља одмах по Другом устанку била малољудна и да је у њима све до 1831. године живело повише Турака (муслимана). Села су у то доба била кудикамо насељенија, мирнија и сигурнија за живот. Што даље од Турака и средишта њихове дојучерашње окрутне управе, то безбедније. Није ли, баш зато, избегнуто да се и Чачак и Карановац оменују као носиоци и центри среске власти, већ је то препуштено селима Видови, Трнави и Самаили?

НАСЕЉСКЕ ЗАНИМЉИВОСТИ

По ослобођењу од Турака у чачанско-руднички крај све се више и убрзаније досељава живаљ из планинско-брдских динарских предела, који је у почетку сиротовао и аргатовао на имањима забогаћених старосела. На то добро указује дописана забелешка на крају харачког списка за пожешку нахију за 1821. годину: „Оставља се на новодосељене и сиромасе, кои на туђим земљама себи рану сеју.“ Ово „оставља се“ односи се на 300 новопридошћлих пореских глава. Те године је истоветна дописка и за 200 пореских обвезника за рудничку нахију. Државни бележници предвиђају да се убере данак и од оних који су тек присељени, па немају ни застално одређеног места боравка ни праве куће и кућишта. А таквих је, према „казначејским“ забелешкама у обе нахије, било око пет одсто у односу на стариначке житеље. У следећој је години (1822) на крају списка и за једну и за другу нахију убележено: „Оставља се на сиротињу“, што значи да се рачуна на по 300 сиротињских пореских глава. На тек придошле са стране опомињу два податка дописана на крају тефтера рудничке нахије: „Од страни“ (1826) и „Страни арача“ (1829). Тих „страних“ било је укупно 51 (1826 — 20, 1829 — 31).

На присељенике добро упућују и два записа у тефтеру пожешке нахије. Један гласи: „Бежанци Бело-Павловићи“ (1824), а други: „Беркани (дошљаци)“ — 1831. Белопавловића је било осам, Беркана једанаест, а ни једнима ни другима није назначено село у које су

доспели, али се види да су се затекли негде између Чачка и Трнаве. Такви доселци се и не урачунавају у праве мештане села, па их је доста са непознатим презименима. Неки од њих најамниче и надниче, а староселцима су познати само по имену. Тако је 1832. године у тефтеру капетаније црногорске (данашњи таковски крај) уписано 19 аргата, од којих је 14 без презимена. Некима се ни име не зна: бележе их групно као јабанце, тј. као странце и придошлице из туђине. Године 1820. дописано је на крају списка рудничке нахије „страни арача“ 31, а 1831. „од јабанаца“ 15 харачких глава. А у тефтеру чибучком пожешке нахије за 1822. стоји да је „јабанске и трговачке“ стоке (оваца и коза) било 5.033.

Нарочито су варошка насеља досељеничка, на шта лепо упућују нова презимена у касабџи Брусници, а којих нема у селу Брусници (1832). Таквих је презимена преко три четвртине, а ако се рачунају и мештани „безпрезименци“, онда је досељеника у касабџи брусничкој и знатно више. Веома је занимљиво да ни у њој ни у селу Брусници нема ниједног члана владалачке породице Обреновић. (Одселили се, па владају кнежевином Србијом из Крагујевца, Чачка и Шапца, а потомци једино ту осталог Јакова Обреновића презивају се Јаковљевићи.)

Безпрезимено је чак 25 новоприсељених брусничких дошљака, којима је уз име придодато занимање: махом су то слуге и разноврсне занатлије (седам слугу, три терзије, три крчакчије, две таинције, по један воденичар, ковач, налбанта, кујунџија, ћурчија, калдрмџија, молер, шегрт, аргат, бећар). Они су већином (88%) били млади, на шта указује чињеница да нису плаћали порез, што значи да још нису били ожењени.

*
* * *

У харачким тефтерима се могу запазити још неке занимљиве појединости. У њих су, на пример, убележени и манастири и број калуђера у њима (јер су и они били обавезни да плаћају харач). Тако је у овчарској Тројици 1821. године било осам, а 1829. — пет монаха, односно харачких глава. У Никољу их је 1822. имало пет, 1824 — шест, 1825 — две, 1828 — седам, а у Ваведењу 1824 — само једна. Кабларско Благовештење је 1820. године било без иједног харачког обвезника, док их је 1829. бројало шест. Вујан је од 1822. до

1828. имао три калуђера, Вољавча 1821. и 1828 — осам, 1825 — седам, а рудничко Благовештење 1825. четири, а 1828 — три. Године 1824. Вољавча и Благовештење уписани су заједно, са укупно десет калуђера, а седам година доцније (1831) у четири неименована манастира у рудничкој нахији било је 18 калуђера. (Иако без назива, зна се да су то Никоље, Вујан, Вољавча и Благовештење.) Но, нејасно је што ниједном нема помена Сретења, Преображења и Јовања, што може да значи да тада у њима или није било живота или да су били метоси суседних манастира.

*
* *
*

Има и загонетних чињеница. Једна од њих је откуда су се селанца Видова и Тучково нашла у пожешкој нахији када су сва села с леве стране Мораве, па и она која окружују Видову и Тучково, била у саставу рудничке нахије. Видова је најпре припадала видовском, потом чачанском срезу, па моравској кнежини и капетанији, а Тучково се налазило у вировском, па у пожешком, горачком и драгачевском срезу, а потом у драгачевској, односно пожешкој кнежини и капетанији, већ према томе како су се мењали називи ових управних области. Иако неприкосновена водена граница између рудничког и чачанског краја, Морава једино то није била за Видову и Тучково.

Тешко је објашњиво и зашто је кабларски манастир Благовештење убележаван у пожешко-драгачевски срез. Да ли су ту одлучивале неке старе територијалне поделе из турског доба или су некакву улогу имали црквено-манастирска разграничења и политичке побуде кнеза Милоша? Зна се да је Благовештењу до краја XVIII века, свакако као метох, припадало већ поменуто Тучково, па је и манастир „прешао“ тамо где му је и посед — на пожешко-драгачевску страну — иако је село Врњчани у коме се (манастир) налази лежало на територији рудничке кнежине Карадак.⁹

Слично је и са селом Трешњевицом, које се налази с десне (драгачевске) стране Моравице, а једино је припадало ужичкој нахији, односно њеној кнежини Рујно, чија су сва села била на „оној“, супротној (ариљској) страни. (Тек 1839. године Трешњевица је потпала под Драгачево, ушавши у састав општине миросаљачке.)

Такође је неочекивано зашто су се села Дићи, Гукопи и Бранчићи налазила у београдској нахији иако су ближа рудничко-суво-

борском горју од Липља, Калањеваца и Живковаца, који су припадали рудничкој нахији. (Ова три села ће 1839. године бити прикључена качерско-црногорском срезу у окружју рудничком.) Иначе, од села која су сада у рудничком крају, односно горњомилановачкој општини, Бело Поље, Горња и Доња Врбава припадали су у доба кнеза Милоша кнежини Груза у крагујевачкој нахији, а Богданица, Дружетићи и Гојна Гора — кнежини Црна Гора у ужичкој нахији.

Харачки тефтери нуде најправоважније податке за праћење постепеног повећања броја кућа и мушког становништва изнад седам година у појединим насељима у временском размаку од 1818. до 1839. године. Пажљивијим увидима дознаје се да се пожешка нахија нешто убрзаније пунила живљем него рудничка; да су села у чачанској котлини с десне стране Мораве брже расла и домовима и житељима од села с њене леве стране (Морава је или заустављала или успоравала прелаз досељеника на рудничка побережја); да су Чачак и Карановац процентуално из године у годину приметније напредовали и бројем кућа и бројем становника од околних села. Итд.

*
* * *

Све у свему, насеља у чачанско-рудничкој области двадесетих и тридесетих година XIX века, када је стварана и учвршћивана слободна српска држава, ваља тек проучавати и са просторно-временског и са привредно-демографског и са управно-политичког становишта. Колико је важно знати историјску судбину предака, толико је од користи упознати и прошлост насеља у којима су ти преци остваривали своје постојање. Без знања о географском и управном животном окружењу не могу се пуноправно разумети ни друштвени ни лични духовни корени. Вук Караџић је записао: „Имена су села, као и остали сваки други мјеста, нужна не само за географију него и за историју и граматiku.“¹⁰ Доиста, преко размештаја, развоја и назива завичајних насеља проширујемо сопствене просторе, временске токове и језичко-граматичке лепоте топонимског блага.

НАПОМЕНЕ

1. Из нахије пожешке у овом раду су изузети подибарски срезови — ковачки, читлучки и трстенички, који се ни у најширем смислу не могу урачунавати у чачанско-рудничко подручје. Дакле, обухваћена су само она насеља која су се налазила на простору између Пожеге и најдоњег тока Ибра.

2. Писани трагови о Острушату остали су на десетак надгробних споменика у бањичког гробљу, на којима је све до шездесетих година XIX века уписивано да су поједини упокојени житељи „от села Острушата“, „из села Острушата“, „из Острушата засеока Бањичког“.

3. Осим Чибуковца, помиње се 1827, 1831. и 1832. године и Околац. Изгледи су да је Околац део Чибуковца, једнакоправан с њим, али је Чибуковац имао неку предност.

4. Маркова Рска је 1818. убележена као Ријека, а 1822. (али само у чибучком тефтеру) као Мусина Рска. Данас Маркова Река не постоји, а Мусина Река је заселак Мрсаћа.

5. М. Б. Милићевић као засебна села у драгачевском срезу наводи у својој „Кнежевина Србији“ (1876) и Планину, Раздоље, Брест, Велес и Дренову — засеоке који никад нису у званичној државној статистици важили за права села. (Планина је у Дучаловићима, Раздоље у Негришорима, Брест у Вичи, Велес у Гучи, Дренова у Дренови). Милићевић је у качерском срезу поменуо „нова“ села: Манојловце, Бождаревац, Оњег, Дрењину, као и Доброшевац, а у карановачком — Јарчујак. (Данас је Бождаревац део Штавице, Оњег — Калањеваца, а Дрењина — Живковаца).

6. Каменорезац Јован Томић се на једном надгробном споменику из седамдесетих година XIX века, у Миоковцима, потписао да је из Доњих Врнчана.

7. У пожешкој нахији је било четири вароши. Поред поменутих (Чачак, Карановац, Пожега) као варош се 1823. јавља Осаоница у трстеничком срезу, која ће се од 1828. преименовати у Трстеник.

8. Сви подаци о касаби Брусници који се односе на 1832. годину узети су из харачког тефтера капетаније пригорске (Р. Љушић, А. Самарџић, „Рудничка нахија 1816—1839“, Г. Милановац, 1995, стр. 182—183).

9. Тек ће у другој половини XIX века Видова и Благовештење ући у састав рудничког, а Тучково — ујичког округа.

10. В. Караџић, „Српска историја нашега времена“, Београд, „Нолит“, 1969, стр. 29.

AGGLOMÉRATIONS DES RÉGIONS DE TCHATCHAK ET DE ROUDNIK
(ENTRE 1818 ET 1839)

L'auteur décrit les caractéristiques des agglomérations situées dans les régions de Tchatchak et de Roudnik qui, à l'époque de la première partie du règne de Miloch Obrénovitch (1816—1839), faisaient partie des nahies de Pojéga et de Roudnik (rebaptisées, en 1834, en départements).

Dans le texte il est question de l'étendue de certaines agglomérations, du nombre de foyers et de contribuables dans ceux-ci, ainsi que de faits intéressants concernant certains changements d'appellation et les «déplacements» administratifs de certains villages. L'auteur fournit aussi des informations sur les villages grands et petits, sur l'union, la séparation et la disparition de certains d'entre eux; sur les noms différents des mêmes villages et sur la division de quelques-uns en villages hauts et villages bas; sur les agglomérations urbaines et sur des événements intéressants consécutifs à l'établissement de la population immigrée.

Bref, les agglomérations de Tchatchak et de Roudnik sont traitées des points de vue spatial, chronologique, économique, démographique, administratif et politique.

RADOYKO NIKOLITCH